

Läänekristliku Euroopa õitseng ja kriis

Kuigi mitmed varakeskaja arengud olid Euroopa tsivilisatsiooni ja tema unikaalse arengutrajektoori seisukohast otsustava tähtsusega, jääb keskaegse tsivilisatsiooni õitseng ja arengukiirendus kõrgkeskaega (11 saj. algus – 13 saj. lõpp). Euroopa keskaegse tsivilisatsiooni õitseng ja esiletõus on paljuski seotud majanduslike teguritega. Oluline paigaltvõtt arengus toimub 11 saj. kui Euroopas algab hoogne rahvastiku kasv, tekivad esimesed linnad ning hakkab arenema kaubandus.

Meenutagem, et varakeskaegne Euroopa oli majanduslikult väga mahajäänud: majandussuhted põhinesid peaajalikult naturaalmajandusele, kohalikule tootmisele ja vahetusele, linnade roll oli üsna tühine ja raharinglus vägagi piiratud (vt. DUBY 1974). Kuidas oli võimalik, et seesugusest mahajäänud majandusega piirkonnast arenes 13 saj. välja üsna dünaamiline ja jõukate kaubalinnadega tsivilisatsioon? Põhjusi on mitmeid kuid ennekõike tasuks mainida kahte: kliima paranemine ning põllumajandustehnika innovatsioonid. Perioodi 10 - 13 saj. tuntakse kliimajaloos nn. keskaegse soojaperioodina, kus keskmine temperatuur oli umbes sama kõrge, kui praeguse globaalse soojenemise ajajärgul (Fagan 2008). See tähendas, et võrreldes varakeskajaga tõusis saagikus ning see võimaldas ka rahvastikul kiiremini kasvada. Ajaloolased arvavad, et kõrgkeskaja kolme sajandi jooksul kasvas Euroopa rahvastik enam kui poole võrra (Le Goff 2010). Põllumajanduslikku tootlikkust ei aidanud kasvatada siiski vaid soodne kliima vaid ka kolmevälja süsteemi juurutamine ning sügavkülviva adra kasutuselevõtt (viimast just Loode-Euroopas, Vahemere maadesse ja Kesk-Euroopas kasutatakse ikkagi endiselt kergeatra). Mõlemad tehnilised uuendused hakkavad levima just kõrgkeskajal (Mann 1993, White 1962). Lisaks hakatakse kõrgkeskajal künniloomana järjest enam kasutama hobust (härgade asemel) ning teraviljade kõrval kasvatama ka kaunvilju.

Suurenenud põllumajanduslik tootlikkus (mis samuti kasvab võrreldes varakeskajaga umbes poole võrra) tähendab, et esmakordselt keskaegse Euroopa ajaloos tekib talupoegadel piisav teravilja ülejääk, mida turustada ning seetõttu on võimalik ühiskonnal järjest suuremal määral ülal pidada ka neid kihte, kes otseselt põllumajandusliku tootmisega ei tegele, ennekõike linnaelanikke. Linnade teke ja areng pole Euroopas kiire protsess ning määravat rolli keskaegse Euroopa ühiskonnakorralduses hakkavad nad mängima alles 13 saj. alates. Kuid ometi muutuvad linnad uuteks arengukeskusteks, kus lisaks majandusprogressile käivitub ka vilgas intellektuaalne tegevus (ülikoolid, koolid, jne.).

Juhtrolli Euroopa kaubanduses mängivad Põhja-Itaalia linnad, mis monopoliseerivad Vahemere kaubanduse ning impordivad Lääne-Euroopasse Oriendist pärit luksuskaupu. Vahemere kaubanduse laienemisele annavad positiivse tõuke ristsõjad (11 –13 saj.), mis muudavad Itaalia kaupmeestele Lähis-Ida turud ja sadamad kergesti ligipääsetavaks. Koos kaubanduse arenguga muutub ulatuslikumaks ka raharinglus ning uute turgude hõlvamiseks vajavad kaupmehed vaba kapitali. Alates 13 saj. tekivad Itaalia linnades esimesed pangad, mis hakkavad laenu andma ning oma kapitali tulusatesse äriprojektidesse paigutama. Seega viib kaubanduse areng kõrgkeskajal selleni, et Euroopa majanduses tekivad esimesed kapitalistlikku majandusmudelit meenutavad jooned, kuid ometi on need väga algelises ja eksisteerivad vaid kaubandussfääris ja finantsvahenduses.

Linnad ei arene ainult Itaalias vaid ka põhjapoolses Euroopas. Oluliste riide- tootmiskeskustena tõusevad esile Madalamaade (Flandria) linnad. Madalmaadest saab Itaalia järel Euroopa kõige linnastunum ja jõukaim piirkond. 13-14 saj. on ka Läänemere kaubanduse õitseajaks ja asutatakse Hansa Liit. Kõrgkeskaja loojakuks on terve Euroopa kaetud üsna tiheda kaubateede võrgustikuga, kuigi suuremad ja jõukamad kaubalinnad koonduvad rohkem Lääne-Euroopasse. Ida- ja Kesk-Euroopa ning Skandinaavia linnad jäävad enamasti väikesteks ning on üsna perifeerse staatusega.

Linnade tekkega seoses on oluline nimetada ühte olulist momenti, mis eristab Euroopa linnu Aasia tsivilisatsioonidest. Märksõnaks on linnade autonoomia – suur osa Euroopa linnadest ei sõltunud otseselt ei feodaalisandatest ega kuningast, vaid olid täiesti iseseisvad poliitilised ja majanduslikud üksused. Poliitilisele lavale astuvad linnad ja linnakodanikud kui täiesti uus mõjukas poliitiline jõud, millega peavad nii monarhid ja feodaalisandid edaspidi arvestama.

Keskaegne kommertsrevolutsioon (linnade teke, kaubanduse areng, raharingluse kasv) on kõrgkeskaja Euroopa üks tähelepanuväärsemaid saavutusi. See ei võimalda Euroopal oma majanduslikus ja sotsiaalses arengus tasapisi järele jõuda mitte ainult juhtrolli haaranud Aasia tsivilisatsioonidele (Islami-tsilisatsioon, Hiina), vaid muudab põhjalikult ka Euroopa ühiskonda, kultuuri ja riiklust.

Linnadega seostub ülikoolide teke (13 saj.). Kui vara-keskaja intellektuaalseks ja kultuuriliseks keskusteks on kloostrid, siis kõrg- ja hiliskeskajal võtavad selle rolli üle ülikoolid. Ülikoolidest saab üle-euroopaline kultuuriline fenomen, sest neid ei rajata vaid Lääne-Euroopa linnadesse, vaid ülikoole asutatakse ka Ida- ja Põhja-Euroopas (Bartlett 2001). Õpetlased rändavad ülikoolide vahel ning nii kanduvad uued ideed ühest Euroopa

osast teise. Ükski Euroopa osa pole teisest enam vaimselt täiesti eraldatud, vaid tekib üle-euroopaline, teineteisega ideid vahetav õpetlaste kiht ja ühtne intellektuaalne kultuur.

Oluliseks rolli ülikoolide tekkeloos mängib nn. 12. saj. renessanss. Nimelt hakkab 12 saj. tänu araablastele ja Bütsantsile Läände imbuma antiikautorite (Platoni, Aristotelese, jt.) tekste, mis varem olid õpetlastele suuresti tundmatud. Kreeka filosoofide tekstid tõlgitakse ladina keelde ning Aristotelese ja teiste antiikautorite pärand muudab Eurooplaste maailmanägemust – kristlike dogmade tunnistamise kõrval pannakse järjest enam rõhku loogikale, dispuutidele ning argumenteerimisoskusele. Seesugust meetodid kutsustakse skolastikaks. Skolastika, kus kristlikku maailmapilti üritatakse toetada loogiliste aruteludega, on oluline samm edasi. See siiski ei vii veel välja teadusliku maailmakäsitluse sünnini, kuna keskaegsete õpetlaste huviks oli pigem abstraktsed filosoofilised dispuudid, kui looduseaduste tundmaõppimine ja eksperimendid. Lisaks ollakse veel liialt kinni kristlikes dogmades, et maailma ratsionaalsetel alustel seletada. Ometi on skolastikute loogilised arutelud esimeseks kivikeseks müüris, millele hakatakse hiljem rajama teadusliku maailmanägemust.

Ülikoolid ja skolastika pole kõrgkeskajal ainsad üle-euroopalised nähtused. Selleks on ka näiteks gootika – esimene kunst ja arhitektuuristiil, mis levib kõikidesse kristliku Euroopa osadesse. Niisiis, alates 13-14 saj. võibki rääkida üle-euroopalise kristliku kultuuri sünnist, teisisõnu üle-euroopalise tsivilisatsiooni sünnist.

Teine oluline areng kõrg- ja hiliskeskajal, mis saab paljuski võimalikuks tänu juba eelpool mainitud kommertsrevolutsioonile ja ülikoolide asutamisele, kuid ka muutustele sõjapidamises, on riikide teke. 12-15 saj. on periood, kus võimumonopol nihkub üksikute väiksemate feodaalisandate käest järjest enam kuningate kätte, keskvoimu juurde tekib teda toetav bürokraatlik aparaat, ilmuvad feodaalsed esinduskogud (parlamendid) ning keskaja lõpuks on osa Lääne-Euroopa riike (Prantsusmaa, Inglismaa, Hispaania) hakanud kuju võtma juba enam-vähem tänastes piirides.

Eespool mainisime, et 11 saj. saab idee üle-euroopalisest impeeriumist lüüa ning ei realiseeru ka paavistide ambitsioonid ühendada ilmalikku ja vaimulikku võimu. See avab tee ilmaliku võimu tugevnemiseks, mille selgeid märke on näha juba 12 saj. Prantsusmaal, Inglismaal ja Hispaania aladel. Kui varakeskajal reeglina kuningakodade juures püsivat ametnikkonda polnud, siis nüüd hakkab see tekkima, kuigi see on esialgu arvuliselt väga väikene (peamiselt kantsler, laekur ja mõned kuningavõimu esindajad provintsid).

Hiliskesakajal, kui riikidel on tarvis maksutulude kogumist veelgi tõhustada, hakkab ametnikkond laienema. Maksude kogumiseni ja just püsivate maksude sisseseadmiseni jõuavad keskaegsed riigid üsna hilises faasis, kuna esialgu püüavad kuningad ära elada oma isiklike maavalduste tuludest. Alles 13 saj. hakkab Lääne-Euroopa riigid oma elanikelt koguma makse, mis esialgu on ajutise iseloomuga ja neid kogutakse vaid sõdade puhuks. 14-15 saj. aga tekivad esimesed püsivad maksud. Teatavasti on maksude kogumine üks riigi baastunnuseid, mistõttu nimetatud arengute tähtsust ei tohiks alahinnata. Nagu öeldud, siis maksutulud lähevad peamiselt sõjapidamiseks, mis muutub keskaja lõpusajanditel järjest kulukamaks. Põhjuseks on murrang sõjapidamise viisis. Nimelt hakkavad alates 14 saj. feodaalse ratsa-rüütliväe asemel tooni andma jalaväelastest palgasõdurid, mis tähendab, et kui varem said kuningad suhteliselt “odavalt” läbi ajada, kutsudes feodaalkohustuse alusel kokku oma vasallid, siis nüüd on vaja sõjapidamiseks juba üsna suuri summasid, et palgasõduritele teenistuse eest maksta. Selleks oligi vaja hakata maksustada kuningriigi alamaid, sest kuninga enda maavalduste tuludest sõjapidamiseks enam ei piisanud.

Kuningate püüdlused oma alamaid järjest enam maksustada aga tekitas vastureaktsiooni. Nimelt nõuti, et valitsejad arvestaksid uusi makse kehtestades ka erinevate ühiskonnagruppide arvamusega. Nii sünnivadki Euroopas 13-14 saj. feodaalsed esinduskogud ehk parlamendid. Toonased parlamendid kohtusid ebaregulaarselt ning peamiselt vaid selleks, et arutada kuninga poolt esitatud ettepanekuid kehtestada uusi makse, mis läksid lõviosas sõjapidamiseks. Keskaegsed parlamendid olid organiseeritud seisuste järgi (vaimulikud, aadlikud, linnakodanikud), mistõttu ei sarnanenud nad kindlasti tänastele demokraatlikele esinduskogudele, mida saavad valida kõik kodanikud. Ometi olid keskaegsed parlamendid väga kaudselt tänase Euroopa esindusdemokraatia mudeli eelkäijateks.

Kui oma kodanike/alamate maksustamine on üks oluline riigi tunnus, siis niisamuti ka korrahoidmine ja kohtupidamine. Kuningavõimu juurde tekivad kõrgkeskajal püsivad kohtukojad ning need hakkavad järjest enam populaarsust koguma, kuna õigusemõistmine oli seal palju paremini organiseeritud, kui feodaalide loodud kohalikes kohtutes. Eriti usinalt pöördusid kuningakohtute poole linnakodanikud, kes üldse asuvad kuningavõimu tugevnemist aktiivselt toetama, lootes sellele vastukaalu kohalike feodaalide omavolile. Kuningakohtute areng toob kaasa ka selle, et järjest enam eeslitatavad kuningad ametisse võtta inimesi, kellel on ülikoolist omandatud õiguslik haridus. Kui enne domineerisid kuninga administratsioonis vaimulikud (ainukesed õpetatud mehed üldse), siis hiliskesakajal

juba juura-haridusega ilmalikud. Nii hakkabki Euroopas kujunema arusaam, et seadused ja õigus on riigi funktsioneerimiseks ülimalt olulised. Olulise panuse selleks annab Roome õiguse levik (alates 13 saj.), millest saab edaspidi Euroopa õiguskorra alus.

Niisiis on keskaja lõpuks riiklus Euroopas teinud märgatava arengu – riigid koguvad makse, neil on oma püsiv ametnikkond (väike, kuid enamasti vastava ettevalmistusega) ja kuningakohtud on muutunud peamisteks õigustmõistvateks institutsioonideks. Kõike seda polnud veel varakeskaegses Euroopas.

Eeltoodu põhjal on jälgitav, kuidas riikluse areng Euroopas sai teoks paljuski tänu linnade tekkele ja kommertsrevolutsioonile: linnades oli rikkust, mida maksustada ja vastukaaluks omavolilisele maksustamisele sündisid parlamendid; linnades olid ülikoolid, mis õpetasid õigusteadust ja tänu sellele sai võimalikuks üldse kuningakohtute teke ja bürokraatia areng. Peale selle toetasid linnakodanikud kuningat feodaalide vastu ja see omavaheline liit viiski Euroopas hiljem riikide tugevnemisele, sest üksi poleks monarhid suutnud isepäistele feodaalisandaid iialgi taltsutada.

Loomulikult jääb keskaegne riik veel üsna nõrgaks ja suudab üsna vähe mõjutada tavainimeste elu kohalikul tasandil, kus domineerivad ikkagi endiselt feodaalisandid või linnakogukonnad.

Riikide tugevnemisest kõneledes tuleb siiski meeles pidada ka regionaalset dimensiooni. Nimelt enamus kirjeldatud protsesse kehtib Lääne Euroopa kuningriikide (Prantsusmaa, Hispaania, Inglismaa) kohta. Saksamaal tugevat keskviimu välja ei kujune: keisrivõimu prestiiž käib alates 13-14 saj. alla ja kohalikud krahvid ja hertsogid haaravad faktiliselt võimu enda kätte. Põhja-Itaalias domineerivad väikesed, kuid väga jõukad linnriigid (Veneetsia, Firenze, Milano, jne.). Kesk ja Ida-Euroopa kogemus on samuti erinev Lääne-Euroopast, kuna järjepidevat ja progresseeruvat riikide tugevnemist neil aladel aset ei leia. Sealsed monarhiad (Poola, Ungari, jne.) ei suuda kohalikke feodaalisandaid lõpptulemusena oma kontrolli allutada ning Kesk- Euroopa kuningriigid jäävad seesmiselt võrdlemisi nõrgaks. Skandinaavias leiab kuningavõimu tugevnemine aset mõned sajandid hiljem kui Lääne-Euroopas, alles vara-uusajal (16 saj.). Niisiis otsustavad keskaegsed ja vara-uusaegsed arengud riikluses suuresti ära selle, millised jõud hakkavad tulevikus Euroopas nii sõjaliselt, kui ka poliitiliselt domineerima – enamasti on need Lääne Euroopa riigid.

Hiliskeskajast kõneledes ei tohiks me ära unustada veel üht väga olulist sündmust Euroopa loos. Nimelt 14 saj. katastroofe, millest lisaks näljahädadele ja sõjale oli kõige hirmsamate tagajärgedega sajandi keskel Euroopat tabanud musta surma (katku) epideemia. Musta surma tagajärjel suri kolmandik kuni pool Euroopa elanikkonnast, mistõttu võib seda pidada suurimaks inimkatastroofiks Euroopa ajaloos. Katkuepideemial olid väga olulised tagajärjed kogu Euroopa edaspidise arengutrajektoori seisukohalt, kuid ennekõike mõjutas see Lääne-Euroopat, mis sai epideemia läbi enam kannatada. Esiteks, viis Must surm feodaalkorra kriisini Lääne Euroopas ja sundis feodaale talupoegi pärisorjusest vabastama. Nimelt, kui enne musta surma oli Lääne-Euroopa probleemiks ülerahvastatus ja feodaalid said edukalt talupoegi ekspluateerida (viimastel polnud palju valikuvõimalusi ja kusagile minna), siis peale epideemiat oli kõikjal töökäte puudus, mistõttu talupoegade positsioon paranes ning feodaalid pidid hakkama ise tegema järeldamisi. Kuna linnad ja kaubandus olid selleks ajaks juba piisavalt arenenud ja rahvastiku vähenemisega paranes ka ellujäänud talupoegade materiaalne seisnud, siis hakkasid feodaalisandad endise teokohustuse asemel talupoegadelt nõudma raharenti. 15 sajandi keskpaigaks oli pärisorjus (koos teorendi ja isikliku sõltuvusega maaisandast) enamikest Lääne Euroopa regioonidest kadunud ning asemele oli tulnud isiklikult vabade talupoegade seisus. Vabad talupojad said liikuda linnadesse ja see andis jüsy vara-uusajal hoogu juurde Lääne-Euroopa kiiremale linnastumisele ja sellega seoses ka üldisele jõukuse kasvule.

Teiseks oluliseks tulemiks oli kiriku autoriteedi langus, millele aitasid samavõrd kaasa hiliskeskaegsed tülid ja intriigid paavstivõimu ümber (paavstide Avingnoni vangipõlv, 15 saj. vastu-paavstide ajastu). Seoses katkuepideemiaga nägid inimesed, et kirik ei suuda neid palvetest haigusest päästa ja seetõttu oli hiliskesakajal rohkem pinnast ka mitmeteks mõjukateks katoliku kiriku autoriteeti vastustavateks ketserlikeks liikumisteks (nt. hussiidid Tšehhis), mis päädisid hiljem reformatsiooniga (16 saj.).

Kolmas Musta surma tagajärg viib meid taas tagasi Ida- ja Lääne-Euroopa arengutrajektoorida erinevuse juurde. Nimelt ei saanud Kesk- ja Ida-Euroopa maad Musta surma tagajärjel eriti kannatada. Seetõttu saab Ida-Euroopa võrreldes Läänega esmakordselt Euroopa ajaloos arengukiirenduse. Hilis-keskaeg (eriti 14 saj.) on Kesk- ja Ida-Euroopa jaoks “kuldne ajastu”, kus arenevad linnad, kaubandus ja teatud tagasilöökidega tugevneb riiklus. Kui järgnevatel sajanditel poleks läänepoolne Euroopa tänu maadeavastustele taas saanud tugevat edasiviivat impulssi, siis ilmselt oleks Ida- ja Lääne Euroopa vaheline lõhe kujunenud vähemmärgatavaks, kui see on täna.